

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΝΙΚΑΓΩΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ

(VIII. ΠΕΡΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ)

... Καί η ούτοπία ή σύγχρονη, όπου πλα-
νιώνται άλλοτε φλύαροι, άλλοτε σιωπηλοί
δσοι έγιναν σταυροφόροι ενός ιδεώδους και
τώρα απόθεσαν τὰ παλιά έμβλήματα και τὰ
τριμένα λάβαρα και ξεκινούνε μέσα στους
παγερούς τούτους καιρούς γυμνοί απ' ό,τι
έντυσε τήν ψυχή τους στα περασμένα χρό-
νια, αναζητώντας τή ζέστα μιας νέας πί-
στης, ή ούτοπία ή σύγχρονη είναι ό άκα-
θόριστος εκείνος χώρος τής μεγάλης *Σύνθε-
σης* που θά γίνη κατοικήσιμος για τόν πνευ-
ματικόν άνθρωπο και κατοπιν θά γίνη ή νέα
πατρίδα των ανθρώπων. Ούτοπία φαίνεται
σήμερα και ίσως ούτοπία θά μείνη. Μά έξω
από τό χώρο τούτο υπάρχει ή έρημιά και ό
θάνατος. Ωστόσο κάποτε μπορεί να στε-
ρεωθούν θεμέλια κι άπάνω στ' άχειλι του
γκρεμού. Στην περιοχή του θανάτου υπάρ-
χει πάντα ένα περιθώριο ζωής, προσωρινής,
μισής ζωής, μά που είναι ζωή, και στίς πα-
ρυφές των ήφαιστειών, όπου κυλάνε από
καιρό σε καιρό οι πύρινοι χείμαρροι, άνθί-
ζουν συχνά τὰ λουλούδια και ή άφροντισιά
των αισιόδοξων θεμελιώνει τόν έφήμερο βίο.
Άφού δέν υπάρχει έπιλογή κι όλόγυρα ό
τόπος είναι πιασμένος: "Ετσι, τήν Ούτοπία
μπορούμε κάπως να τήν περιορίσουμε στα μέ-
τρα μας κι άφού τήν ξαπλώσουμε με άπειρη
θλίψη στην προκρούστεια κλίνη να τή μπά-
σουμε από τή στενή πύλη του όνείρου μας.
Τήν άλλη, τή μεγάλη πύλη, θά τήν κρατή-
σουμε κλειστή για τήν άπίθανη μέρα τής
λαμπρής λιτανείας όταν τό "Όνειρο θά φο-
ρέση τὰ λαμπρά του άμφια για να υπο-
δεχτή τους Μάγους με τὰ δώρα. "Ενας
νέος κόσμος θά έχει τότες γεννηθή. . . — μά
τούτα ανήκουν στο μύθο τής μεγάλης Ούτο-
πίας και οι μύθοι μπορούν να έχουν δύναμη
ικανή για να πλάθουν Ιστορία, όμως ή ζωή
άν έζούσε με πολύ μακρές προθεσμίες δέν
θά παράλλαζε από τό θάνατο.

"Ας δοκιμάσουμε λοιπόν να δαμάσουμε
ό,τι είναι εύκολο, ή τουλάχιστον πρόθυμο
να δαμαστή, άρκει τὰ χέρια που θά αίχμα-
λωτίσουν τό άγριο μικρό θηρίο να έχουν
άρκετη πείρα και δεξιούνη για να μη τ' ά-
φίσουν να τους ξεγλυστρήση ανάμεσα από
τὰ σκληρά δάχτυλα τὰ συνηθισμένα στο μα-
στήγιο. Τό άγριο μικρό θηρίο ίσαμε τήν ώρα
δέν τιθασσεύτηκε. "Όμως τώρα ή πλατωσιά
στένεψε άδυσώπητα. Τώρα ή Εύρώπη δέν
φτάνει στα Ούράλια. . . . Καί ή εύρωπαϊκή

συνείδηση, άν κάποτε υπήρξε ένα άφηρη-
μένο άρτιο μέγεθος, τώρα, για τήν ώρα
τουλάχιστον — και πόσην άπροσμέτρητην
έκταση μέσα στο χρόνο έχει τούτο τό σχή-
μα τής προσωρινότητας! — είναι ανεπανόρ-
θωτα διχασμένη. "Όλοι οι ιδεαλιστές του
εύρωπαϊσμού, από πολλούς αιώνες πριν, όταν
τό πρόβλημα τής εύρωπαϊκής ένότητας και
σύνθεσης περιορίζονταν στο ήθικό μόνο πε-
δίο και έθεωρείτο, τό πολύ πολύ, σαν μια
προϋπόθεση για τήν όμόρρυθμη κίνηση του
εύρωπαϊκού λεγόμενου πολιτισμού, χωρίς να
έμφανίζει καμιά δραματική αναγκαιότητα
που σήμερα παίρνει τίς διαστάσεις προβλή-
ματος ύπαρξιακού, όλοι οι πρωταθλητές
του εύρωπαϊκού τούτου ιδεώδους θεωρού-
σαν τό ήθικό μέγεθος: *εύρωπαϊκή συνείδηση*
σαν κάτι τό άφηρημένο ύπαρκτό αλλά πρα-
χτικά άτελεσφόρητο για τους ιδανικούς σκο-
πούς του πολιτισμού. "Η προβολή του με-
γέθους τούτου στην έπιφάνεια τής Ιστορίας
χρησίμευε πάντα σαν μια παρακίνηση για
τήν ήθική συσσωμάτωση των εύρωπαϊκών
έθνων κι άκόμη σαν μια εισηγητική αρχή
στις πολιτικές προτάσεις για ένα πραχτι-
κώτερο και ούσιαστικώτερο διεθνικό συνα-
σπισμό. "Ως σήμερα — και ή Κοινωνία των
Έθνων που στην ούσία της ήταν μια εύρω-
παϊκή κοινωνία υπήρξε εύγλωττο παράδειγ-
μα — όλες αυτές οι προθέσεις και όλες οι
προσπάθειες έμειναν στα στάδια τὰ προκα-
ταρκτικά κι όταν κάποιος όργανισμός έ-
παιρνε τό σχήμα τής πραγματικότητας χρη-
σίμευε μόνο για ν' άποκαλύπτει τή σαθρό-
τητα του άρχικού σχεδίου. "Η σαθρότητα
τούτη δέν όφείλονταν τόσο σε όργανωτικά
μειονεχτήματα όσο σε όργανικές — δηλαδή
πολύ βαθύτερες — αδυναμίες. "Ο Ιουλιανός
Benda, ένας από τους συζητητές του θέμα-
τος: *Τό Εύρωπαϊκό Πνεύμα*, στις Διεθνείς Συ-
ναντήσεις τής Γενεύης¹ υποστήριξε τήν ά-
ποψη πως οι Εύρωπαίοι δέν είχαν ποτέ τους
μια *εύρωπαϊκή συνείδηση* υπό τήν έννοια που
οι Άμερικανοί δίνουν στη δική τους *άμερικα-
νική συνείδηση*. (Για τό τελευταίο τούτο θά
μπορούσε κανείς να προβάλη νόμιμες άν-

1. Rencontres Internationales de Genève. Περι-
λήψεις εύρύτατες των διαλέξεων και συζητήσεων που
έγιναν στη Γενεύη από τις 2 ως τις 14 του Σεπτέμ-
βρη του 1946 με κεντρικό θέμα τό ε υ ρ ω π α ι κ ό
π ν ε υ μ α, δημοσιεύθηκαν σε ειδικό τεύχος τής γαλ-
λικής έπιθεώρησης *L a N e t* (άρ. 24, Νοέμβρης 1946).

τιρρήσεις. Είναι τόση ή διαφοροποίηση και μεταξύ των πολλών εθνών της αμερικανικής ηπείρου και τόσες οι φυλετικές ακόμη διαφορές που ο όρος *αμερικανική συνείδηση* αποτελεί έναίιο μέγεθος μόνο για τους Ευρωπαίους που άρέσκονται στις σχηματικές γενικεύσεις όπως ακριβώς οι Άμερικανοί μιλούν για την ευρωπαϊκή συνείδηση σ' αντίθεση με τη δική τους, περιοριζόμενοι σε γενικώτατες, γεωγραφικές περισσότερο και ήθολογικές ή ήθουγραφικές, παρά πνευματικές, ψυχικές διαφορές). Και ο Benda, υποστηρίζοντας κι αναπτύσσοντας την άποψη του θεωρεί ότι η Εύρώπη άγνοούσε από παλαιότατα χρόνια κι ούτε μπόρεσε ποτέ να την άποχτήσει τη συνείδηση της ένότητας τόσο στο πολιτικό όσο και στο πνευματικό πεδίο. Συχνά, τα διάφορα ευρωπαϊκά έθνη ένώθηκαν από την αντίληψη μίας κοινότητας συμφερόντων, πολιτικών αίσθημάτων και πολιτικών παθών, όπως λ. χ. κατά την Πρώτη Σταυροφορία, στα 1096, όταν τα ευρωπαϊκά πλήθη διασχίζανε τις ευρωπαϊκές πεδιάδες βαδίζοντας προς τον Τάφο του Χριστού, όπως άργότερα ένώθηκαν από τον ομαδικό φόβο που τους ένέπνευσε ή νορμανδική έπιδρομή που άπλώθηκε από τη Βαλτική έως τη Σικελία, όπως στον XIIIο αιώνα συσπειρώθηκαν για ν' άποκρούσουν τη μογγολική εισβολή που κατακάλυψε την Ούκρανία κ' έφτασε στη Νήσο της Γαλλίας, όπως στον XVο αιώνα ένιωσαν να τους συσσωματώνει ή άπειλή της έπιδρομής των Τούρκων που κανείς δεν περίμενε ότι θα σταματούσε με την άλωση της Πόλης. Τα μεγάλα τουτα περιστατικά, προσθέτει ο Benda, που ήταν τόσο πρόσφορα για να δημιουργήσουν τη συνείδηση μίας κοινότητας ανάμεσα στους Ευρωπαίους, δεν έχουν δημιουργήσει τίποτα παρόμοιο. Η Τέταρτη μάλιστα Σταυροφορία έχει συμβάλει στην άποσύνθεση της πρόχειρης αυτής ευρωπαϊκής, άλληλεγγύης. Ο Γάλλος φιλόσοφος ξεσκονίζει την Ιστορία κι ανατρέχει στους μεγάλους σταθμούς της ευρωπαϊκής ζωής για να προικίση με περισσότερη πειστικότητα την άποψη του. Μετά τη Γαλλική Έπανάσταση και «τόν μεγάλο άυτόκρατορικό κληρονόμο της» που φιλοδοξούσε να «άποεθνικοποιήση» τους ευρωπαϊκούς λαούς (και ιδιαίτερα τη Γερμανία) ή θέληση της Εύρώπης να παραμείνη χωρισμένη και να συγκροτήσει ανεξάρτητα κράτη φτάνει στο άπόγειό της. Ο Ιερός έθνικός έγώισμός όξύνεται. Φιλοσοφικά δόγματα αναπτύσσονται—ό Treitschke στη Γερμανία, ο Barrès στη Γαλλία έξαιρουν τό ένστικτο που διαιρεί και χωρίζει τις ένότητες και περιφρονούν τό πνεύμα που θα μπορούσε να τις ένιοποιήση. Ο Είκοστός Αίώνας άνοίγει με τον άγριο θρίαμβο της Άντι-Εύρώπης. Αύτά στο πολιτικό επίπεδο. Στο πνευματικό, ή κατάσταση δεν είναι διαφορετική, τουλάχιστο στους έντελώς τελευταίους αιώνες γιατί μια

κάποια αντίληψη ευρωπαϊσμού στον πνευματικό τομέα πράγματι ύπήρξε στο παρελθόν, αλλά ή συνείδηση της άνάγκης της πνευματικής αυτής κοινότητας σ' αντίθεση με την τάση των έθνικών διαχωρισμών δεν έχει σημειωθεί. Άντίθετα, δεν άργησε να έκδηλωθ ή τάση του πνευματικού διαχωρισμού. Ο Benda παρατηρεί στο σημείο τουτο πως ουσιαστικά δεν ύπάρχει σήμερα μια *ευρωπαϊκή λογοτεχνία*. "Ο,τι ύπάρχει είναι λογοτεχνία έθνική και πολιτισμός έθνικός. Υπάρχει γαλλική λογοτεχνία, γερμανική, ιταλική. Ένώ μιλώντας π. χ. για έναν Hemingway ή για έναν Faulkner τον χαρακτηρίζουμε άπλως άμερικανό δεν κάνουμε τό ίδιο προκειμένου για ένα συγγραφέα Ευρωπαίο τον χαρακτηρίζουμε, άνάλογα με την έννικότητά του, Γάλλον, Άγγλο, Άμερικάνο, άρνούμενοι, και δίκαια άρνούμενοι, να τους άναγνωρίσουμε τό κοινό διακριτικό γνώρισμα του *ευρωπαίου*. (Στό σημείο τουτο ύπάρχει χώρος για την ίδια βάσιμη αντίρρηση που διατύπωσε πρωτύτερα προκειμένου για την *ευρωπαϊκή* και την *άμερικανική* συνείδηση. Η άφετηρία των σκέψεων αυτών άλλωστε είναι ταυτόσημη). "Όμως ο Γάλλος διανοητής προχωρεί άκόμη περισσότερο, πιστεύοντας πως οι ρίζες του πνευματικού έθνικισμού ή *σεπαρατισμού*—ό χαρακτηρισμός είναι δικός μου—είναι τόσο βαθιές, ώστε και στην περίπτωση μίας πολιτικής ή οικονομικής ένότητας των ευρωπαϊκών έθνών¹ που ο Β. θεωρεί πιθανώτατη, ή πνευματική ένότητα δε θα ήταν, όπως ίσως θα μπορούσε κανείς να περιμένει, ή φυσική συνέπεια.

Ο Benda, άλλοτε είχε βεβαιώσει ότι άρκείται μόνο στις κλινικές διαπιστώσεις. "Οτι δεν ύποδεικνύει καμμιά θεραπευτική δεοντολογία. Στην περίπτωση τουτή, μπροστά στο κεφαλαιώδες πρόβλημα της πνευματικής ένότητας της Εύρώπης, ύποδεικνύει ποιά θα ήταν κατά τη γνώμη του τα φάρμακα. Είναι: 1) Μία βαθειά μεταρρύθμιση—άκριβέστερα ένα άναποδογύρισμα στη διδασκαλία της Ιστορίας. 2) Η προπαγάνδα για την καθιέρωση μίας ευρωπαϊκής γλώσσας που θ' άποτελούσε ένα είδος έπιστεγάσματος στις έθνικές γλώσσες (και βιάζεται να τονίση πως ή γλώσσα τουτή πρέπει να είναι ή γαλλική) και 3) Η άναγνώριση του προβαδίσματος στην Έπιστήμη, που είναι κατ' άνάγκην παγκόσμια, άπέναντι της λογοτεχνίας έφ' όσον ή λογοτεχνία τουτή είναι τοπική. Προβάδισμα δηλαδή στο διανοητικό μέρος του άνθρώπου άπέναντι του συναισθηματικού—άναγνώριση της ύπεροχής της λογικής άπέναντι του συναισθήματος—και συνεπώς της Τέχνης.

1. Και προς την κατεύθυνση τουτή, από λόγους σκληρής ένδειας που ύπήρξε ο καρπός του δευτέρου πολέμου, σημειώθηκαν τώρα τελευταία σημαντικά βήματα με συνισταμένη την άμερικάνικη οικονομική βοήθεια.

Ο αδιάλλατος ὀρθολογισμὸς τοῦ Benda δὲ θὰ μπορούσε νὰ καταλήξῃ σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα. Τὰ στερεὰ σχήματα εἶχαν πάντοτε τὴν προτίμησή του. Τὸ ἄλογο στοιχεῖο, οἱ ὑποσυνειδητοὶ χώροι, ὅλα ἐκεῖνα ποὺ βρῆκαν τόση συμπάθεια ἀπὸ τὴ νεώτερη τέχνη κι ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ «βαθύτερου ἐγῶ» ποὺ ὁ Μπεργκσὸν ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερός της ἀπόστολος, δὲν τὸν ἔχουν φίλο. Μ' ὅλη τὴ διάγνωση, τὴν ὀρθὴ διάγνωση, τῆς ὀργανικῆς ἀναπηρίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀνικανότητάς του νὰ γονιμοποιήσῃ μὲ τὴ σύνθεση τῶν διάσπαρτων συνειδησέων τὴν ἐνιαίαν πνευματικὴ συνείδηση τῆς Εὐρώπης, νομίζω πὼς τὸ τόσο περίλαμπρα ὀργανωμένο πνεῦμα τοῦ Γάλλου ὀρθολογιστῆ παραβλέπει ἕνα σημαντικώτατο στοιχεῖο ποὺ ἔχει προστεθῆ στὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία: Τὸ στοιχεῖο τοῦ ἐπείγοντος τῆς ἐπείγουσας ἀναγκαιότητας γιὰ μιὰ σύνθεση ὄχι μόνο τῶν ὑλικῶν βάσεων—πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν—ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐποικοδομήματος (φιλοσοφίας καὶ τέχνης, τῆς ἰδεολογίας στὴ γενικώτατη καὶ περιληπτικώτατη ἐννοιά της). Ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία τὸ συναίσθημα τοῦ κινδύνου δὲν εἶχε τόσην ἀμεσότητα καὶ ἡ θέληση τῆς ἀμυνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση τόσην ἐπιτακτικότητα. Καὶ ποτὲ ἄλλοτε δὲν εἶχε γίνῃ τόσο βαθύτατα νοητὸ ὅτι ὁ μόνος συνεκτικὸς πηλὸς τῶν ὑλικῶν βάσεων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνότητας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ κάποια γενικώτατη ἰδεολογικὴ ὁμοιομορφία. Ἡ σοφὴ ἀναδρομὴ τοῦ Benda στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, ἂν μᾶς ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια τίς κρίσιμες ἐκεῖνες στιγμὲς τῶν κινδύνων ἢ τῶν καταστροφῶν ποὺ ἔμειναν ἀσυνειδητες ἀπὸ τὴν ἀφύπνιση τοῦ συναισθήματος τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τῆς Εὐρώπης, μᾶς ἀποκάλυψε συνάμα τὴν ἀνυπαρξία στίς ἐποχὲς ἐκεῖνες τῶν ζωτικῶν κινήτρων γιὰ τὴ συναίσθηση τοῦ ἐπείγοντος. Παραμερίζει, μ' ὄλο ποὺ ὡς τρίτον ὄρο τῆς θεραπευτικῆς του ἀναγνωρίζει τὸ προβάδισμα τῆς Ἐπιστήμης, τὴν τεράστια ἐπιβολὴ τῆς ἐπιστημονικῆς τεχνικῆς στὸ σύγχρονο πνεῦμα καὶ τὴν ψυχολογία ποὺ ἔχει δημιουργήσει. Ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος Fitzgerald μᾶς μιλοῦσε γιὰ τὸ μῦθο τῆς μηχανοκρατίας. Ὁ μῦθος τοῦτος προτοῦ δημιουργηθῆ καὶ γίνῃ θρησκεία καὶ συνάμα κίνητρο προσαρμογῆς τῆς νεώτερης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου στίς ἀξιώσεις ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ—δηλαδὴ μιᾶς νέας εὐημερίας—ἔχει ἐπιβληθῆ σὰν μιὰ δύναμη ἐκθεμελιωτικὴ ποὺ σκοτίζει τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ συνδέεται περισσότερο μὲ τὰ συναισθήματα τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ φόβου παρά μὲ τίς ἐλπίδες καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ ξαναγεννημοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὁ μῦθος τῆς μηχανῆς δὲν εἶναι ἀκόμη πρόσφορος γιὰ δάμασμα ἀπὸ τίς συνειδησεις ἀλλὰ ὀρθώνεται σὰν ἐχθρὸς ποὺ ἐμπνέει τὴν ἀνάγκη τῆς ἀμυνας καὶ τῆς ἀντιμετώπισης. Ἡ μηχανή, στὴν τρομο-

κρατικὴ τῆς ὄψης, συνδεδεμένη καθὼς εἶναι μὲ τὰ σύνεργα τοῦ ὀλέθρου, κατατάσσεται στίς διαλυτικὲς κι ὄχι στίς οἰκοδομητικὲς δυνάμεις τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὸ ἄνθρωπος συνέχεται ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ πολέμου ποὺ πιστεύει ἐπικείμενο. Αὐτὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ἐπείγοντος ἰσοπεδώνει σημαντικὸ μέρος τοῦ δρόμου πρὸς τὴν πραγμάτωση τοῦ ἰδεώδους τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ἐνότητας καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο παύει νὰ εἶναι μιὰ ἀπλή ἠθικὴ ἀξία καὶ πλουτίζεται μὲ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα ποὺ συνήθως ἐμπεριέχονται στίς πραχτικὲς ἐπιδιώξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἀρχίζει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ πὼς ἡ εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ἐνότητα ἀποτελεῖ μιὰν ἀνάγκη τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς στιγμῆς καὶ πὼς ἡ στιγμὴ ἀκριβῶς αὐτὴ μεταμορφώνει τὴν ἠθικὴ σημασία τοῦ αἰτήματος σὲ ἀναπόδραστη ἱστορικὴν ἀναγκαιότητα. Παραγνωρίζει δηλαδὴ ὁ Γάλλος σοφὸς ὅτι ὁ ρυθμὸς τῆς ἱστορίας ἔχει βαθύτατα μεταβληθῆ, ὅτι οἱ ἄλλοτε ἀργοὶ ἰδεολογικοὶ μετασχηματισμοὶ ἔχουν προικισθῆ τὴν ὥρα τούτη μὲ ἀπίστευτο δυναμισμό κι ὅτι ἡ ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στίς ἠθικὲς ἐπιδιώξεις τῶν ἀτόμων καὶ στίς πραχτικὲς τους ἀνάγκες ἔγινε ἀμεσώτερη καὶ δραστικώτερη. Οἱ μετασχηματισμοὶ αὗτοι ρυθμίζονται σήμερα ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ ἐπείγοντος. Οἱ ἐξελίξεις στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ραγδαῖες καὶ αὐτές, συχνὰ αἰφνιδιαστικὲς, δημιουργώντας μὲ τὰ ἄλματά τους καταστάσεις ὀλότελα νέες ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη, βοηθοῦν γιὰ νὰ καταστήσουν τὸ δεσμὸ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ τους ἀφετηρία ἐμφανέστερο. Ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη σὲ καμμιάν ἄλλη περίοδο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας—ὅταν ἡ θεωρία δὲν παραμερίζει σχεδὸν ὀλότελα ἀπὸ τὴ σκηνὴ σὰν ἀχρηστος πιά ὑποβολέας γιὰ ν' ἀφήσῃ ὄλο τὸ χωρὸ ἐλεύθερο στὴν πράξη, καὶ ὑπονοῶ τὴν ἐπανάσταση—δὲν ἐβάδισε τόσο σφιχτὰ χεροπιασμένη, καθὼς σήμερα, μὲ τὴν πολιτικὴν πράξη. Ἡ πραγματικότητα τούτη εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνη ποὺ δίνει στὴν ἰδεολογία τὸν χαραχτήρα τῆς ἀμεσης ἐπικαιρότητας.

Ἡ αἴσθηση τοῦ ἐπείγοντος ἐντείνεται, λοιπόν, ἀπὸ τὴν πολιτικὴν περιπλοκὴ τῶν σημερινῶν καιρῶν. Καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴ δημιουργημένη ἐντύπωση ὅτι ὁ διχασμὸς τῆς «δημοκρατίας»—ἐξακολουθῶ νὰ χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο μ' ὄλο ποὺ ἡ ἀληθινὴ οὐσία τῆς δημοκρατίας δὲν βρίσκεται οὔτε στὸν ἀνατολικὸ οὔτε στὸν δυτικὸ κόσμο, παρ' ὅτι στὸν τελευταῖο ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ὄπως τὴν εἶπε ὁ κ. Julian Huxley δημοκρατικὴ (δηλαδὴ ἐξελικτικὴ) ἐπανάσταση—εἶναι γιὰ πάμπολλα χρόνια ἀνεπανόρθωτος. Ἐξήγησα στὰ προηγούμενα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς γιὰ τὴν καὶ οἱ δυὸ ἀντίπαλοι κόσμοι τῆς Εὐρώπης βρίσκονται τώρα σὲ κατάσταση ἀμυνας καὶ ἐξήγησα πὼς συμβαίνει ὥστε τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς ἀμυντικῆς κατάστασης νὰ μπο-

ρεί να υπάρχει και στα δυο στρατόπεδα, ανατρέποντας έτσι το καθιερωμένο λογικό σχήμα: επίθεση - άμυνα. Η βαθύτατη δυσπιστία του ενός κόσμου απέναντι του άλλου, που δημιουργεί την ψύχωση της επικείμενης επίθεσης, αναγκάζει και τα δυο μέρη να κρατούν στάση άμυνας — συχνά δε *άμυνας επιθετικής*. Ο ανατολικός κόσμος έχει αντιληφθεί ένωριτερα από το δυτικό, γιατί τούτο αποτελεί σημαντικό μέρος του ήθικου του όπλισμού, ότι η δημιουργία και η συντήρηση μιας ομοιόμορφης ψυχολογίας, ενός ομοιόμορφου πνεύματος και μιας ιδεολογικής ενότητας αποτελεί το αποτελεσματικότερο όπλο για την άμυνα — αλλά και ένδεχομένως για την επίθεσή του. Το πως ή ιδεολογική αυτή ενότητα, αυτή η ομοιομορφία του πνεύματος, πραγματοποιείται κι απλώνεται σ' ευρύτατη επιφάνεια πληθυσμού, ανάγεται στα μέσα και στις μεθόδους που χρησιμοποιούν τα διχτατορικά καθεστώτα που έχουν ως πρώτο άρθρο πίστεως τον πιο αυστηρό και αδιάλλαχτο κονφορμισμό. Αν όλα τούτα αποτελούν καταπάτηση των στοιχειωδέστερων ατομικών ελευθεριών είναι ιστορία που εξετάσαμε άλλοι. Τώρα μας χρειάζεται η απλή διαπίστωση. Η διαπίστωση τούτη θα μας οδηγήσει σε μιαν άλλη, που συνθέτει άλλωστε και την τραγωδία της σημερινής Εύρωπης λαμβανόμενης ως σύνολο: Στο γεγονός δηλαδή ότι η αποκρυστάλλωση μιας ομοιόμορφης συνείδησης στον ανατολικό κόσμο, που παρ' όλες τις έσωτερικές αντιθέσεις της, έφ' όσον υπόκειται στην κυρίαρχη κι απορροφητική πολιτική μορφή, μας παρουσιάζεται σαν ενιαία κι άρράγιστη, μοιραία κι αναπόφευκτα σύρει βαθύτατη τομή στην επιφάνεια της γενικής εύρωπαϊκής συνείδησης που καλούνται οι πνευματικοί άνθρωποι να δημιουργήσουν. Μ' άλλα λόγια το *εύρωπαϊκό πνεύμα* έπαυσε πια να συμπίπτει με τον γεωγραφικόν όρισμό της Εύρωπης. Ο διχασμός της «δημοκρατίας» πολιτικά, έφερε το διχασμό της Εύρωπης ήθικά, έφερε το διχασμό της εύρωπαϊκής ιδεολογίας. Ήδη υπάρχουν πολλοί που αρχίζουν να μιλούν για *εύρωπαϊσμό* και *ασιατισμό*. Ο δεύτερος αυτός όρος δεν φαίνεται μάλιστα ν' απομακρύνεται από το ιδεολογικό κέντρο της ανατολικοευρωπαϊκής συνείδησης, τη Μόσχα, που είναι υποχρεωμένη να βλέπει και προς την Εύρωπη και προς την Ασία και προς την Ασία μάλιστα με περισσότερο πάθος... Η παρεμβολή πολλών ασιατικών στοιχείων στη διαμορφούμενη συνείδηση του ανατολικοευρωπαϊκού κόσμου είναι από τα χαρακτηριστικότερα σημάδια του επιχειρούμενου ριζικού αποχωρισμού της συνείδησης αυτής από τη δυτικοευρωπαϊκή συνείδηση που από την άλλη πλευρά του Παραπετάσματος θεωρείται ως υπάρχουσα ενώ στην πραγματικότητα βρίσκεται ακόμη στο στάδιο του ιδανικού προσχεδίου.

Κ' έδω έρχομαι στο σημείο που στάθηκε και η άφειτηρία της μεγάλης αυτής παρέκβασης. Η προσπάθεια των πνευματικών ανθρώπων για την εύρωπαϊκή σύνθεση είναι υποχρεωμένη — τουλάχιστον στα προκαταρκτικά στάδια, που η χρονική τους διάρκεια θα εξαρτηθεί από τη διατήρηση του διχασμού της Εύρωπης — ν' αποβλέψει σε μια ιδεολογική σύνθεση περιορισμένου γεωγραφικού χώρου. Η εύρωπαϊκή συνείδηση θα είναι συνείδηση όχι της Εύρωπης ολόκληρης αλλά της Εύρωπης που βρίσκεται δώθε από το Παραπέτασμα. Δυτική και Ανατολική Εύρωπη είναι τώρα πια δυο πολιτικές πραγματικότητες και δυο ιδεολογικές μονάδες. Η μια μονάδα, η ανατολική — πολιτική και ιδεολογική — αποτελεί ένα σχήμα με σταθερό περίγραμμα. Η άλλη μονάδα, η δυτική — και ως πολιτική μορφή και ως ιδεολογική έκφραση — είναι ακόμη ρευστή και άσχημάτιστη. Σ' αυτή τη μονάδα, που δεν είναι μονάδα, καλείται το Πνεύμα, οι άνθρωποι που το εκπροσωπούν και το εκφράζουν, να δώσουν έκφραση και μορφή. Όμως, στη διατύπωση των συλλογισμών αυτών ίσως υπάρχει μια τολμηρή προεξόφληση και κάποια περιφρόνηση του ιστορικού νόμου που δεν έλειτούργησε ποτέ σύμφωνα με τις ιδανικές επιθυμίες των ανθρώπων αλλά υπήρξε ο καρπός του υλικού υποστρώματος των κοινωνιών. Η έπιταγή: «καλείται το Πνεύμα κλπ.» έγκλείει μεγάλη δόση αυθαιρεσίας. Η πρόσκληση θα πειθαρχήσει στην ιστορική αναγκαιότητα. Αλλά η αναγκαιότητα τούτη στην περίπτωση που έρευνούμε υπάρχει. Το ιδεώδες για την εύρωπαϊκή σύνθεση — και ιδιαίτερα και αποκλειστικότερα για τη δυτικοευρωπαϊκή σύνθεση — είναι μια έπιταγή των καιρών και της πολιτικής πραγματικότητας της σημερινής Εύρωπης που υποχρεώνει στην αναγνώριση του διχασμού της και επιβάλλει την ιδεολογική συγκρότηση της δυτικής μονάδας, γιατί το δεύτερο σκέλος του διλήμματος, αν δίλημμα υπάρχει, είναι μια άνευ όρων παράδοση στην ανατολική μονάδα. Η δυτική «δημοκρατία» είναι ένας χώρος βιώσιμος για εκατομμύρια ανθρώπους που αρνούνται ν' αποδεχθούν το σχήμα της ανατολικής «δημοκρατίας». Μέσα στην ίδια τη «δημοκρατία» της δεύτερης αυτής μορφής υπάρχουν επίσης πολλά εκατομμύρια ανθρώπων που θεωρούν το δικό τους χώρο ά-

1. Έδω γράφω: διαμορφούμενη ενώ προηγούμενος θεώρησα τη συνείδηση τούτη σαν αποκρυστάλλωμένη. Ο αναγνώστης δεν θα πρέπει να το θεώρησε σαν αντίφαση. Η ανατολικοευρωπαϊκή συνείδηση, όπως έχω διευκρινήσει, στην πολιτική της εκδήλωση — και η πολιτική αυτή εκδήλωση σε καιρούς ρευστούς όπως οι σημερινοί που έγκλείουν απείρα πολιτικά ένδεχόμενα, είναι φυσικό να κυριαρχεί — εμφανίζεται σαν τελειωμένο γεγονός. Τούτο όμως δεν ανατρέπει τη βραδύτατη ιδεολογική εξέλιξη που έχει ν' αντιμετωπίσει τις αναπόφευκτες αντιδράσεις της παλαιότερης συνείδησης που παραμερίζει και αντικαθιστά.

βίωτο και θα προτιμούσαν τον άλλο που είναι ακόμη στο στάδιο της εξέλιξης του. Η ιστορική αναγκαιότητα συνεπώς υπάρχει κι ο ιστορικός νόμος μπορεί να λειτουργήσει. Υπάρχουν, μ' άλλες λέξεις, τα συστατικά και τα ζωτικά στοιχεία μιας ιδεολογίας που θα μπορούσαν να γίνουν κίνητρα του Πνεύματος αφού το δυτικό Πνεύμα από αυτά άντλει και πορίζεται τους χυμούς του. Κι ακόμη η αναγκαιότητα τούτη είναι προικισμένη με το δυναμικό στοιχείο του έπειγοντος — όπως ήδη εξήγησα. Το Πνεύμα δεν είναι αναγκασμένο να δημιουργήσει την ιστορικήν ανάγκη, — πράγμα που θα ήταν βεβιασμένο κι αν μη αδύνατο (γιατί τα ολοκληρωτικά καθεστώτα μας έδειξαν πως η αμβλωση της Ιστορίας περιλαμβάνεται στις δυνατότητές τους) πάντως μη βιώσιμο — γιατί η ιστορική αυτή ανάγκη, καθώς είπα, υπάρχει και γίνεται κάθε μέρα περισσότερο πιεστική. Το Πνεύμα, έμπνεόμενο από την ανάγκη τούτη που η πολιτική της έκφραση είναι ήδη αποκρυσταλλωμένη, έχει μόνο το μέγα χρέος να διοχετεύση την προσπάθειά του προς τή δημιουργία μιας συνείδησης ικανής να διευκολύνει την σύνθεση του ευρωπαϊκού πνεύματος έστω και στον περιωρισμένο του χώρο.

Υπάρχει όμως και στο σημείο τούτο μια δεύτερη, βασική, αντίρρηση. Μήπως η ευρωπαϊκή αυτή συνείδηση του περιωρισμένου γεωγραφικού χώρου όξυνη τη διάσταση αντί να τη γεφυρώση και καταντήση απλώς ένα ιδεολογικό δπλο της ίδιας μορφής με το δπλο που διαθέτει σήμερα η ανατολικοευρωπαϊκή συνείδηση; Και μήπως η ιδεολογική αυτή σύνθεση με τις περιωρισμένες φιλοδοξίες άπολήξη στη διάλυση κάθε έλπίδας για τη γενικότερη εκείνη σύνθεση που αποτελεί τη μεγάλη Ούτοπία — αλλά που εξακολουθεί να γεμίζει τον ανθρώπινο δράματισμό; Μια φράση από τα προηγούμενα, τ' ότι δηλαδή «η προσπάθεια των πνευματικών ανθρώπων για την ευρωπαϊκή σύνθεση είναι υποχρεωμένη, (τουλάχιστον στα προκαταρκτικά στάδια που η χρονική τους διάρκεια θα εξαρτηθή από τη διατήρηση του διχασμού της Εύρώπης), ν' αποβλέψη σε μια ιδεολογική σύνθεση περιωρισμένου γεωγραφικού χώρου», κάτω από το φως των έρωτημάτων αυτών δίνει την έντύπωση του πρωθύτερου. Μήπως δηλαδή τοποθετούμε τη συνέπεια πριν από το αίτιο και ξεκινούμε από το αποτέλεσμα για να εξουδετερώσουμε την αίτια. Ο διχασμός θα συζητηθή όταν υπάρξη μια δυναμική αντίρροπη ιδεολογική τάση από το αντίθετο μέρος. Η αντίρρηση μοιάζει σωστή. Αλλά αν ζητήσουμε να εξετάσουμε το πως ο διχασμός θα εκλείψη, χωρίς την αντίρροπη δύναμη, είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε δυο λύσεις: Η ότι η ανατολικοευρωπαϊκή συνείδηση θα έγκαταλείψη τον ήθικό της όπλισμό και θα άφιση

το πεδίο έλεύθερο για μια πνευματική αλληλοδιείσδυση, όποτε θα διαμορφωθή άργά-άργά μια νέα ένιαία ευρωπαϊκή συνείδηση που θα ποριστή τα στοιχεία της *εκλεχτικά* κι από τις δυο κοσμοθεωρίες¹ ή μάλλον από τις δυο μορφές της «δημοκρατίας» με βάση την έλευθερία — πράγμα που θα ήταν ίσως το πιο ανθρώπινο και το πιο σίγουρο για το μέλλον της Εύρώπης αλλά και το περισσότερο άπιθανο αν λάβουμε υπ' όψη την κυρίαρχη τάση της όλοένα συγκεντρωτικότερης πνευματικής έξουσίας στον ανατολικό κόσμο —, ή (και τούτη είναι η δεύτερη λύση) ότι η άμορφη ακόμη δυτικοευρωπαϊκή συνείδηση θα υποταχτή «άνευ όρων» στην ανατολικοευρωπαϊκή. Και οι δυο τούτες λύσεις αποτελούν άρνηση των ιστορικών πραγματικοτήτων. Αφού, λοιπόν, ο ιδεολογικός διχασμός είναι δημιουργός, αλλά συνάμα και συνέπεια στα μεταγενέστερά του στάδια, του πολιτικού διχασμού κι αφού οι πολιτικές μορφές στην κρίσιμη τούτην ώρα της ανθρωπότητας κυριαρχούν στο προσκήνιο της Ιστορίας και μεταθέτουν τις θεωρητικές συζητήσεις σε δεύτερη μοίρα και παραμερίζουν το ήθικό αίτημα για ν' άφισουν όλο το πεδίο έλεύθερο στα δυναμικά μέσα της κρατικής έξουσίας για τη συντήρηση της υπάρχουσας πολιτικής μορφής, ο άνθρωπος τόσο της Δυτικής όσο και της Ανατολικής Εύρώπης είναι υποχρεωμένος να βλέπει πάντα μπροστά του την περίμετρο του δικού του γεωγραφικού χώρου. Η αδιάλλακτη διαφορά ανάμεσα στις δυο μορφές δημοκρατίας όξύνεται από την αντίληψη περί έλευθερίας, άτομικής και πολιτικής, και μετά τον δεύτερο πόλεμο που έγινε με σύνθημα την έξασφάλιση και την κατοχύρωση των έλευθεριών αυτών, το πάθος των ανθρώπων που ακόμη πιστεύουν στην άξιοποίηση του άγαθού δημιουργεί το φανατισμό για τη συντήρηση των μορφών και των τρόπων εκείνων κοινωνικής ζωής που πιστεύουν ικανούς να χωρέσουν και να περιθάψουν το τραυματισμένο τούτο ιδανικό, έπειτα μάλιστα από την τραχύτατη και βάνουση βία του μεσοπόλεμου όλοκληρωτισμού. Ο διχασμός, συνεπώς, είναι κι αυτός μια ιστορική αναγκαιότητα. Υπάρχει δηλαδή κ' έδω η προϋποθετική άφετηρία για την όργάνωση της ευρωπαϊκής συνείδησης μέσα στα πλαίσια του διχασμού. Δεν πρέπει να μας ταραζει κανένας φόβος ότι η όργάνωση της δυτικοευρωπαϊκής συνείδησης μέλλει να όξυνη τη διάσταση, ούτε ότι μπορεί να προστεθή σαν ένα ακόμη διαλυτικό στοιχείο στην προσπάθεια για τη γενικότερη ευρωπαϊκή σύνθεση — πρώτα γιατί καμιά τέτοια προσπάθεια δεν καταβάλλεται τώρα, ύστερα γιατί κι αν ακόμα ή

1. Η υπόθεση τούτη προσεγγίζει στην έλπίδα του Τόμας Μάνν που βλέπει τη νέα ευρωπαϊκή δημοκρατία σαν ένα άμάλγαμα Ανατολής και Δύσης με άμοιβαίες έκχωρήσεις.

προσπάθεια αυτή κατεβάλλετο τώρα θά ήταν προωρισμένη στην παταγωδέστερη άποτυχία.

* *

Θά ήταν όμως θλιβερή κ' επικίνδυνη πλάνη και πλαστογράφηση των ανθρώπινων ελπίδων αν ή προσπάθεια για την όργανωση της δυτικοευρωπαϊκής συνείδησης έπαιρνε το χαρακτήρα επιθετικού όπλου κατά του ανατολικού κόσμου. Θά ήταν ως να προπαρασκευάζαμε έσκεμμένα τη σύγκρουση που άκριβώς άγωνιζόμαστε να ξορκίσουμε για χάρη της ανθρώπινης ζωής και της άξίας: άνθρωπος. Η δυτικοευρωπαϊκή συνείδηση θά είχε μάλλον χαρακτήρα ήθικό και παιδευτικό. Θά ήταν ακόμα το θεμέλιο για την οικοδόμηση της νέας δημοκρατίας, αφού προηγουμένως θάνοιγε το δρόμο για τη δημοκρατική εκείνη επανάσταση που τόσο λαμπρά καθώρισε ο Julian Huxley. Και ή δημοκρατική αυτή επανάσταση είτε θά ήταν ό καρπός ενός εμπειρικού φιλελευθερισμού — (ό δρος δέν είναι δικός μου· ανήκει στον κ. Bertrand Russell που καθώρισε σε μια διάλεξή του με θέμα τη *Φιλοσοφία και την Πολιτική* τό φιλοσοφικό ιδεώδες του σύγχρονου ανθρώπου που θέλει να μείνη έλεύθερος από την τυραννία των δογμάτων)—ένός φιλελευθερισμού που θά στηριχτή στη βαθύτατη πίστη προς την άξια της έλευθερίας, της έπιστημονικής αλήθειας και της άμοιβαίας άνοχής, είτε θά ήταν ή συστηματοποιημένη έφαρμογή μιας κοινωνικής θεωρίας που κάτω από τό φως και την πείρα την πρόσφατη θά μάς πρόσφερε ένα ιδεώδες πρότυπο, τό γεγονός θά ήταν ότι θά έπραγματοποιείτο μια άλλαγή που θά κατώρθωνε να έχει την κοινή κατάφαση. Γιατί, όπως ό ίδιος ό Ράσσελ παρατηρεί, άδιάλλαχτος καταφρονητής των έτοιμων δογμάτων και φανατικός κήρυκας του φιλελεύθερου εμπειρισμού του Locke, τό βασικό πρόβλημα της ήθικής και της πολιτικής είναι ή ανακάλυψη κάποιου τρόπου συνδιαλλαγής των άναγκών της κοινωνικής ζωής με τις άτομικές έπιθυμίες. Μά για να πραγματοποιηθή ή σύνθεση τούτη ανάμεσα στις κοινωνικές και τις άτομικές έλευθερίες δέν χρειάζεται μόνο ή πειθαρχία στο νόμο που τακτοποιούν οι όργανωμένες πολιτείες. Χρειάζεται συνάμα και ή άποκατάσταση μιας φιλοσοφίας ζωής που να έπιβάλλει ώρισμένες ήθικές υποχρεώσεις στο άτομο, χωρίς κανένα έξωτερικό καταναγκασμό, άλλ' από μόνη την έκ των ένδον έπιταγή της συνείδησης. Και πολύ άμφιβάλλω αν ό εμπειρισμός, στη σημερινή ιδιαίτερα έποχή, δέν θά πρόσθετε στην ύπάρχουσα άσυδοσία και τον επικίνδυνο αυτόσχεδιασμό της καθημερινής φιλοσοφίας. Έξάλλου, ύστερα από μια περίοδο που έχει έπιβληθή στην ανθρώπινη συνείδηση με τις λογής συστηματοποιήσεις και

τά προκαθωρισμένα σχέδια, είτε τούτα λέγονται πεντάχρονα είτε περιορίζονται από τους τεχνικούς και τους οικονομολόγους σε λιγώτερες, προθεσμίες, μια έξαφνική έγκατάλειψη κάθε συστήματος και κάθε ύπολογισμένης με κάποιες προθεσμίες πολιτικής θά μπορούσε να όδηγήση στον ύπερτροφικό εκείνο άτομικισμό που θά ήταν ικανός να καταστρέψη ή να έξουδετερώση κάθε συνείδηση όμαδικής κι άλληλέγγυας προσπάθειας. Ο κ. Bertrand Russell ύποστηρίζοντας τον εμπειρισμό του έχει σοβαρά έπιχειρήματα. Αφού, λέγει περίπου, γενικά μιλώντας, οι άπώτερες συνέπειες των ανθρώπινων ένεργειών είναι περισσότερο άβέβαιες από τις άμεσες συνέπειες, σπάνια δικαιολογείται ή υιοθέτηση μιας όποιασδήποτε πολιτικής με την αίτιολογία ότι όσοδήποτε κι αν είναι έπιζήμια για τό παρόν, στη μελλοντική της προοπτική θά είναι ώφέλιμη. Προχωρώντας ύποστηρίζει έπίσης ότι ή δημοκρατία κι ό εμπειρισμός που συνδέονται με στενότετους δεσμούς δέν ζητούν την άλλοίωση των γεγονότων προς τό συμφέρον της θεωρίας. Τά δογματικά συστήματα έχουν ίσως τό πλεονέκτημα να έξασφαλίζουν μεγαλύτερη κοινωνική συνέπεια μεταξύ των όπαδών τους. Άλλά έχουν ως μειονέκτημα τ' ότι προύποθέτουν διώξεις σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού. Η Ίσπανία έρημώθηκε μετά την έκτόπιση των Έβραίων και των Μαυριτανών. Η Γαλλία ύπόφερε πολλά έπειτα από την όμαδική μετανάστευση των Ούγενόττων μετά την άνάκληση του Edictum της Νάντης. Η Γερμανία ίσως να ήταν πρωτόπορος στο πεδίο των έπιστημονικών ανακαλύψεων και θά είχε την άτομική βόμβα αν ό Χίτλερ δέν μισούσε τους Έβραίους. Αναντίρρητα—συνεχίζει, και πρέπει να σημειώσω πως δέν παρακολουθώ άύστηρά την άλληλουχία των σκέψεων του Άγγλου φιλοσόφου, άλλα προσπαθώ έγώ να οικοδομήσω μια συνεπή άναπτυξη του θέματος αυτού που είδικά μ' ενδιαφέρει, — στη διαμάχη μεταξύ φιλελεύθερων και φανατικών, οι φανατικοί είναι σίγουροι πως θά κερδίσουν τη μάχη γιατί τρέφουν άκλόνητη πεποίθηση στην όρθότητα της ύπόθεσής τους. Όμως οι φανατικοί έχουν πάντοτε άποτύχει στην Ιστορία, γιατί έπιχειρήσανε τό άδύνατο ή γιατί, κι όταν άκόμη αυτό που έπιδίωκανε ήταν πραγματοποιήσιμο, ήσαν πολύ άνεπιστήμονες για να έκλέξουν τά κατάλληλα μέσα. Άποτύχανε άκόμη γιατί ύποκίνησαν την έχθρότητα εκείνων που θέλησαν να έξαναγκάσουν, Σ' όποιοδήποτε πόλεμο, από τό 1700 και δώθε, ή πιο δημοκρατική πλευρά στάθηκε ή νικήτρια. Τό δόγμα διεκδικεί έξουσία και κυριαρχία μάλλον παρά την άνοιχτόμυαλη σκέψη που είναι ή πηγή της δημόσιας γνώμης· ζητεί την καταδίωξη των άίρετικών και την έχθρότητα προς τους άπιστους. Μια που τό έπιχείρημα και ή λειτουργία

της νοήσεως δέν αναγνωρίζονται ως μέσα Ικαγά νά οδηγήσουν στην εύρεση της αλήθειας, οί πιστοί τών αντίπαλων και αντίζηλων δογμάτων δέν έχουν άλλο παρά τόν πόλεμο γιά νά επιβάλουν τήν άποψή τους. Και πόλεμος στόν έπιστημονικό μας αιώνα σημαίνει, άργά ή γρήγορα, οίκουμενικό θάνατο. Συμπεραίνω—καταλήγει ο Ράσσελ—ότι ο έμπειρικός φιλελευθερισμός (πού δέν είναι άσυμβίβαστος μέ τόν δημοκρατικό σοσιαλισμό) είναι ή μόνη φιλοσοφία πού θα μπορούσε νά γίνη άποδεκτή από έναν άνθρωπο πού άπ' τή μιá μεριά ζητεί κάποιαν έπιστημονικήν άπόδειξη γιά τίς πεποιθήσεις του κι άπ' τήν άλλη μεριά έπιθυμεί τήν ανθρώπινη εύτυχία περισσότερο από τήν κατίσχυση αύτου ή εκείνου τού κόμματος ή αύτης ή εκείνης της θεωρίας. Ο συγκεχυμένος και δύσκολος κόσμος μας χρειάζεται διάφορα πράγματα γιά ν' αποφύγη τήν καταστροφή και τούτο είναι από τά πιό άναγκαία: Στά έθνη, δηλαδή, πού έξακολουθούν άκόμη νά πιστεύουν στις φιλελεύθερες ιδέες, οί ιδέες αυτές νά είναι ριζωμένες στην καρδιά βαθύτατα κι όχι νά είναι άπλως άπολογητικές άπέναντι τού δογματισμού της δεξιάς ή της άριστερας. Κ' οί άνθρωποι νά είναι βαθύτατα πεπεισμένοι γιά τήν αξία της έλευθερίας, της έπιστημονικής έλευθερίας και της άμοιβαίας άνοχής. Γιατί χωρίς τίς ιδέες τούτες ή ζωή στόν πολιτικά διαιρεμένο αλλά τεχνικά ένωμένο πλανήτη μας δύσκολα θα μπορέση νά είναι δυνατή.

Αυτά υποστηρίζει ο Bertrand Russell συνεχίζοντας τή μεγάλη του μάχη κατά τού τυφλού δογματισμού. "Αν σταμάτησα σ' αυτόν τόσο πολύ δέν είναι γιατί μέ γοητεύει ή έπιχειρηματολογία του — μ' όλο πού τή δικαιολογώ. Είναι γιατί ο ψυχρός αυτός μαθηματικός όρθολογιστής πού ζήτησε άλλοτε νά συμβιβάση τόν ύλισμό και τόν αντιύλισμό γιά νά στηρίξη τό δικό του «σύστημα» της έμπειριοκρατίας, ο πιστότερος ίσως από τούς μαθητές τού Locke, πού στά 1918 γιά τήν τολμηρή άντιπολεμική του έκστρατεία ύποχρεώθηκε νά περάση έξη μήνες στη φυλακή, φιλελεύθερος δημοκράτης έκαστό έκαστό, πού άρνήθηκε και τόν κληρονομικό τίτλο τού λόρδου γιά νά μ'ήν έκθέσει σέ ύποψίες τίς σοσιαλιστικές του πεποιθήσεις, μ'ας παρουσιάζεται σήμερα σάν ο πιστότερος έρμηνευτής της άπογοήτευσης τού σύγχρονου ανθρώπου, είτε της δεξιάς είτε της άριστερης παράταξης, γιά τή χρεωκοπία της θεωρίας, γιά τήν άδυναμία τών συστημάτων —πού χρησιμοποίησαν τόν άνθρωπο σάν πειραματόζωο—νά οργανώσουν έναν βιώσιμο κόσμο. Τού έζήτησαν τήν πίστη του και τούς έδωσε τήν ψυχή του. Τού έπήραν τήν ψυχή του και τού έδωσαν σ' άντάλλαγμα τό θάνατο. Τώρα, στην παρυφή τού γκρε-

μού, προτιμά ν' άτενίζει τό χάος χωρίς νά είναι ύποχρεωμένος νά μετρά τό γεωμετρικό του σχήμα: . . . Είχα μιλήσει στους προηγούμενους σταθμούς τών σκέψεων αύτων γιά τήν άπιστία τού σύγχρονου ανθρώπου στην ιδεολογία, άπιστία πού ύπήρξε καρπός της άδυναμίας της θεωρίας νά έμφανίση ένα έστω προσχέδιο εύτυχίας. Η διαρκής μετάθεση τών έλπίδων στό μέλλον, ή διαιώνιση της μεταβατικότητας, ή όριστικοποίηση τού προσωρινού, ή άτελείωτη έναλλαγή τών θυσιών χωρίς άντίκρουσμα, ή περιφρόνηση τών απαιτήσεων τού παρόντος και ή βαθμιαία άπακρυστάλλωση μιáς φιλοσοφίας παραιτήσεως και έγκαρτερήσεως μέ τήν άόριστη ύπόσχεση μιáς μελλοντικής άνταμοιβής πού δέν ήταν ποτέ ληξιπρόθεσμη, έχουν έξαντλήσει όλα τά άποθέματα της ύπομονής και τό χώρο της καλοπροαίρετης πίστης ή της άπλοϊκής εύπιστίας έχουν σήμερα κατακαλύψει ή άποθάρρυνση και ή δυσπιστία. Οί άνθρωποι έγιναν στους καιρούς αύτους, ύστερ' από τόν αίματηρόν έπίλογο τώτων ιδεολογιών, περισσότερο πραγματιστές και λιγώτερο ιδεολόγοι. Και έχουν άκόμη μεταθέσει τήν άφιλοκέρδεια γιά ήρεμώτερους καιρούς βρίσκοντας πώς ή άτομική και ή έθνική ιδιοτέλεια ταιριάζει περισσότερο στην έποχή μας. Έχουν άλλωστε διδαχτή από τό παράδειγμα τών δασκάλων πού δέν έφύλαξαν τό νόμο της διδαχής τους. Κάτω από τήν πίεση τού έπείγοντος της άσφάλειάς τους και χωρίς καμμιά παρακαταθήκη ιδεαλισμού περιμένουν τίς άμεσες και πραχτικές εκείνες λύσεις πού θα δώσουν άποτελέσματα σίγουρα και πραχτικά έπίσης. Όμως οί πραχτικές τούτες λύσεις δέν μπορούν νά στηριχτούν στόν άφελή έμπειρισμό της τυχούσης ώρας. Η ανθρωπότητα περιμένει από τούς άληθινούς ούμανιστές, τούς ανθρώπους τού πνεύματος, τά έργα της σαφήνειας. Στο σημερινό κρίσιμο στάδιο τού πολιτισμού, ό,τι κυρίως χρειάζεται είναι πρώτα ή άποκατάσταση της εύρωπαϊκής συνείδησης πού θα γίνη τό ύπόστρωμα τού μεγάλου και μελετημένου σχεδίου γιά τήν ένωση τών ανθρώπων. Μπορεί, και ίσως πρέπει, ή εύρωπαϊκή τούτη συνείδηση νά περιοριστή στόν δυτικό χώρο πρώτα, όπου υπάρχουν όλοι οί όροι γιά τήν άμεσώτερη και ταχύτερη έπίτευξη τού σκοπού. Η άχτινοβολία τού πνευματικού τούτου σώματος μπορεί, σέ μικρότερο χρόνο άπ' όσο θα ήταν έπιτρεπτό κανείς νά έλπίζει μέσα στο σημερινό άλληλοεξοντωτικό άνταγωνισμό, νά έχει σημασία άποφασιστική γιά τή γενικώτερη εύρωπαϊκή άλληλεγγύη, γιά τήν καθολική εκείνη σύνθεση πού τώρα βρίσκεται στην περιοχή της Μεγάλης Ούτοπίας. . .

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ